

KARL SCHLÖGEL

TERORAS IR SVAJONĖ

MASKVA, 1937-IEJI

TYTO ALBA

Під прапором партії більшовиків, під керівництвом Ленінського ЦК і вождя світового пролетаріату тов. Сталіна —

шведел до ведшин палості і шастя людства

KARL SCHLÖGEL
TERORAS
IR SVAJONĖ
MASKVA, 1937-IEJI

Iš vokiečių kalbos vertė
Valdemaras Kvietkauskas

TURINYS

PRATARMĖ....13

ĮVADAS....17

NAVIGACIJA: MARGARITOS SKRYDIS....27

Margaritos skrydis....29; Rankraščiai nedega. Rašytojas 1937 metais....33; Miesto reljefas, scenos, būstai....35; Personažai ir atlikėjai, dvilypės asmenybės....41; NKVD žinyba....43; „Žmonės dingsta iš namų be pėdsako“....44; Staigios mirtys, sušaudymo spektaklis....45; „To negali būti“....49

MASKVA – STATYBŲ AIKŠTELĖ:

VYKDOMAS STALINO GENERALINIS PLANAS....51

Aleksandro Medvedkino filmas „Naujoji Maskva“....52; Naujas miesto vaizdas: Stalino patvirtintas Maskvos rekonstrukcijos generalinis planas....54; Maskva – statybų aikštelė: čia griaua, čia stato....61; Maskva nuošaliai nuo magistralių....65; Žmonių kraštovaizdis, kova dėl būvio....67

DINGIMO TOPOGRAFIJA: 1936 METŲ

MASKVOS ADRESŲ KNYGA....71

Status quo atvaizdas: adresų knyga – savo meto dokumentas....71; Valdžios topografija ir kitos arenos....73; Dingimo pėdsakas....77; Sušaudytųjų sąrašai ir adresai, nustatyti po mirties....83

PRIEŠŲ DAUGINIMAS: TROCKININKŲ IR ZINOVJEVININKŲ
TERORISTINIO CENTRO BYLA 1936 M. RUGPJŪČIO 19–24 D.86

Istorinės kriminalinės bylos: pirmas Maskvos parodomasis procesas ir jo retorika....88; Smurto atgarsiai: kaip tapo aktuali pilietinio karo grėsmė....92; „Veidmainio“ personažas....94; Kaip iš linčo teismo dvasios išsirutuliojo parodomasis procesas....95; Idealus priešas....97

„PAVARGAU NUO PASTANGŲ ŽIŪRĖTI IR PAŽINTI“:

LIONO FEUCHTWANGERIO „MASKVA, 1937-IEJI“....99

Europos dvasinės istorijos finalinė scena – Feuchtwangerio susitikimas su Stalinu....101; Žvilgsnis, gimęs iš bejėgio antifašizmo....105; Bastytis jau neteks: keliausi prižiūrimas NKVD....108; Sąmyšio fenomenologija ir Vėl viskas aišku: *credo quia absurdum*....110; Palydos Baltarusijos stotyje....112

UGNIES ATŠVAITUOSE: ISPANIJA IR KITI FRONTAI....114

Ispanijos karo veiksmų žemėlapiai Maskvoje....115; Pasaulinė suirutė, karo baimė....118; Tarybinė liaudis – patriotų armija....119; Metastazės: parodomasis procesas Barselonoje, NKVD veikla užsienyje....122; Maskvos patirtis, perkelta į Barseloną....126

AKLUMAS IR TERORAS: 1937 METŲ GYVENTOJŲ SURAŠYMAS PRIESPAUDOS SĄLYGOMIS....128

Kelionė į visuomenės vidų....129; 1937 m. sausio 6-oji: imperijos momentinė nuotrauka....131; Dešimtmetis po 1926 m. gyventojų surašymo: balansas po Didžiosios reformos....134; Savianalizė, išsiaiškinimas, suvokimas....135; Pribloškianti žinia: trūksta milijonų....139; Nusikalstama statistika....142

INDUSTRIALIZACIJOS SIAUBO SPEKTAKLIS: ANTRAS MASKVOS PARODOMASIS PROCESAS 1937 METŲ SAUSĮ....146

„Dalykiška atmosfera“....148; Kalba ekspertai....150; Penkmečio plano topografija....153; Žmonių aukojimas, Nemezidė, choras....158; *Post scriptum*....164

„PUOTA MARO METU“. PUŠKINO JUBILIEJUS 1937 M. VASARIO 10 D.167

The New York Times: „Visa Maskva šiandien eina iš proto dėl Puškino“....168; „Draugas Puškinas“: klasiko vainikavimas....170; Puota maro metu: šifruota diskusija....174; Naujosios kultūros bendros frazės....178; Rusų genijus ir imperija....182

VIEŠA MIRTIS. ORDŽONIKIDŽĖS SAVIŽUDYBĖ IR POMIRTINIS RITUALAS....185

Pribloškianti žinia: Sergo nebėra....186; Prisidengti ritualu....188; Savižudybė – ginklas....192; Padėtis be išeičių ir protestas....196; Mirties profanacija – kalbėti apie mirtį masinių žudynių laikais....199

1937 METAIS MAŠINŲ SKYRIUJE: CENTRO KOMITETO VASARIO–KOVO PLENUMAS....203

Vadovybės galas: panikos balsas....205; Tvirtybės išbandymas ir peržengta riba: partija teisia Buchariną ir Rykovą....208; Šokas: „visuotiniai, laisvi, slapti rinkimai“....212; Ataskaitinis pranešimas: pakrikimas ir chaoso grėsmė....215; Kenkėjai NKVD viduje....217; Partija išformuojama ir kuriama nauja....220; Mechanizmas paleistas....224

MASKVA PARYŽIUJE: TSRS PAVILJONAS
1937 METŲ PASAULINĖJE PARODOJE....226

Parodos maršrutas – per TSRS žemėlapi....228; XX amžiaus
civilizacijos temos....232; Susitikimai kuluaruose....234

IR ŠVENČIŲ, IR EGZEKUCIJŲ VIETA – RAUDONOJI AIKŠTĖ....238

CHOPINO KONCERTAS IR ŽUDYMO RITUALAS. RADIJAS
IR DIDŽIOSIOS VISUOMENĖS KŪRIMAS....244

Radiofikacija: du pažangos veidai....246; Radijas – naujųjų laikų
triukšmo fonas....250; Jausmų erdvė....252; Radijo klausytojas –
„pasaulio pilietis“....253; Kalba Stalinas: istorinis momentas....254;
Kenkėjų veikla eteryje....257

TARYBINIS *ART DÉCO*. LAIKAS, ĮKŪNYTAS AKMENYJE....259

Pirmasis sąjunginis architektų suvažiavimas
1937 m. birželio 16–26 d.261; Visa Maskva – statybų
aikštelė....267; Chaosas ir stresas....268; Parodomasis tarybinis
pasaulis....269; Naujasis stilius kuriamas ypatingosios padėties
sąlygomis272; Franko Lloyd Wrighto baigiamoji kalba....277

„RUDI KŪNAI, BALTOS KELNĖS“: SPORTININKŲ PARADAS....280

„Nuostabiai gražus jaunimas“....280; *Fizkulturnikas, fizkulturnica* –
naujųjų laikų ikonos....282; „Stalino gentis“ – gyvasis paveikslas
Raudonojoje aikštėje....286

TURTAI IR NAIKINIMAS: 17 TARPTAUTINIS
GEOLOGŲ KONGRESAS, MASKVA....289

Tarybiniai geologai kyla į žygį: mokslas ir turtingos šalies
vizija....290; Pionieriai, kurių nereikia tėvynei: geologai –
liaudies priešai....293; Vladimiras Vernadskis: drąsa ir
patriotizmas....301; Iškyla prie Maskvos–Volgos kanalo:
mokslas ir vergiškas darbas....308

JŪRŲ UOSTAS. MASKVOS–VOLGOS
KANALO ATIDARYMAS....309

Po Baltijos–Baltosios jūros kanalo – dar viena Stalino
magistralė....311; Kanalas – vientisas meno kūrinys: technogeniniai
upių kraštovaizdžiai ir jų estetika....315; Dmitlagas: Gulago archipelagas
sostinės pašonėje, atskiroji visuomenė lagerio zonoje....319;
Perekovka (perauklėjimas): naujojo žmogaus laboratorija....325;
„Regėjau šalį, paverstą ištisu lageriu“....329

AVANTIŪRŲ METAI:

TARYBINIS 1937 METŲ IKARAS....331

Triumfai, rekordai: miestą krečia karštligė....332; Į Ameriką be nutūpimo....336; Arkties užkariavimas....339; XX amžiaus avantiūros....343; Epochos didvyriai – Stalino lakūnai....344; „Tokių svajotojų kaip aš yra tūkstančiai“....347; „Bolševikų romantika“ ir teroras....348

MASKVOS VITRINA: PASAULIO GAUSA, PREKIŲ BADAS IR ALPIMAS IŠ ALKIO....352

André Gide'as apie stygių ir prabangą....355; Reklama ir maskuotė: geidžiami dalykai ir jų mirażai....357; Žmonės alpsta iš bado....359; Neviltis: spekuliantų tauta....361; Eilių kultūra....362

LAISVALAIKIS, SVAJONIŲ VIETOS: KRUIZAI VOLGOS UPE, ATOSTOGOS RAUDONOJOJE RIVJEROJE, SĄMOKSLAI VASARNAMIUOSE....365

NACIONALBOLŠEVIKO NIKOLAJAUS USTRIALOVO SUGRĮŽIMAS IR MIRTIS....371

Sugrįžimas iš tremties į naująją Rusiją....373; Nacionalbolševizmas ir Stalino „socializmas vienoje šalyje“....376; „Buvusiųjų“ pasaulis ir 1937 metai....378; Dvilypis dokumentas: dienoraštis ir NKVD komentarai....381

SPALIO REVOLIUCIJOS METINĖS 1937 M. LAPKRIČIO 7 D.384

Diplomatų ložėje....385; Pokalbiai vidiniame valdžios rate....392

AUKŠTUOMENĖS MINIATIŪRA ŽUDYNIŲ IŠVAKARĖSE....396

Kilpa užsiveržia....396; *Beau monde*, aukštuomenė....400; Kaukių balius Amerikos ambasadoje....405; Interjeras su fortepijonu ir aukle....406; Ježovo salonas: menas ir slaptoji policija....408; Papildymas: prabangos ir madų inventorius....411

TARYBINIS HOLIVUDAS. APIE STEBUKLUS IR PABAISAS....414

„Leninas Spalyje“: pataisyta revoliucija....414; Filmų šalis TSRS: kino rūmai, žvaigždės....416; „Mosfilm“ 1937 m.: chaosas filmų fabrike....421; „Volga, Volga“: režisieriai – sąmokslininkai, aktoriai – agentai....425; Teroras ir gera pramoga....427

MIRTIS TREMTYJE...431

Dimitrovo dienoraštis – susinaikinimo protokolas....435; Pabėgimas į Maskvą. Biotopas....436; Svetimi draugai....438; Pažeidžiamumas: pasaulinis komunizmas – pasaulinis sąmokslas....445; Sąrašai, asmens bylos, kartotekos....447

ARKADIJA MASKVOJE, STALINO LUNAPARKAS....449

„Kultūros ir poilsio kombinatas“....449;
„Tai bent vasara!“....452; Liaudies tribūna....456

„AVTOZAVODCY“ – STALINO AUTOMOBILIŲ GAMYKLOS DARBININKAI....458

„Šanchajus“ – imigrantų priemiestis....459; Vyriausiasis ekonomistas Ivanas Lichačiovas....463; Gamyklos patriotai: gamykla – lydomas katilas....466; „Masių kritika“ reikiama linkme pakreipia nevirtį ir neapykantą....471

DŽIAZAS. KETVIRTOJO DEŠIMTMEČIO GARSAI....479

Džiazas (Utiosovas)....480; Masinė daina (Dunajevskis)....484; Simfoninė muzika (Šostakovičius)....486

NAUJI VEIDAI, NAUJA EPOCHA....491

AMERIKA, AMERIKA! KITOKS NAUJASIS PASAULIS....497

Ilja Ilfas ir Jevgenijus Petrovas keliauja po Ameriką....498; Ypatingi santykiai: tarybinis amerikanizmas ir *New Deal*....502; Amerikinis gyvenimo būdas 1937 metais....507; Utopija virsta tikrove....509

„NEŽINAU AŠ KITO TOKIO KRAŠTO...“ 1937 METAI IR TARYBINĖS ERDVĖS KŪRIMAS....511

Iš masinės dainos dvasios gimsta Tarybų Sąjunga....512; Maskva – vaizdų gamykla....514; Homogenizacija – sulydymas ir valymas: tarybinės liaudies vienybė....517

BUTOVO ŠAUDYKLA. DIDŽIOJO TERORO TOPOGRAFIJA....521

Archeologai ieško pėdsakų masinėse kapavietėse....523; Masinės žudynės miesto pakraštyje....530; Masinių kapaviečių sociologija....534; Sušaudymų kvotos. Įsakymas Nr. 00447....541; Pasaulinis karas, pilietinis karas....553

„BALTUOJA BURĖ TOLUMOJ...“
SVAJONIŲ LAIKAI, VAIKŲ PASAULIAI....557

JEŽOVAS DIDŽIAJAME TEATRE.
ČK DVIDEŠIMTMEČIO IŠKILMĖS....562

Valdžia pasirodo Maskvos centre....562; Šventinės kalbos ir
muzika tarp masinių žudynių....564; Ovacijos budeliui:
Morituri salutant....569

ATSISVEIKINIMAS SU BUCCHARINU....572

Paskutinis žodis....574; Dialektikos vingrybės parodomajame
procesuose....576; Lubianka: kalėjime verda darbas....580; Laiškas
Kobai....583; Vaikystė Maskvoje apie 1900 metus....586

„TIK TARNYBINIAM NAUDOJIMUI!“
MASKVA – MIESTAS PRIEŠO ŽEMĖLAPYJE....593

PAMATŲ DUOBĖ....599

Įsivaizduojamasis centras. Imperijos atrama....599; Pražuvęs
kupolas: Rusijos Bizantija....601; Ką daryti su tuštuma?
Būsimasis šimtmečio pastatas....604; Roma, Niujorkas,
Maskva: Boriso Jofano genijus....607; Karas, pokaris,
ypatingosios padėties atšaukimas....612

VIETOJ EPILOGO....615

PADĖKA....616

PAAIŠKINIMAI....620

BIBLIOGRAFIJA....693

ILIUSTRACIJŲ ŠALTINIAI....718

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ....720

ĮVADAS

Įvadas – tai pradžia, o ne santrauka ir ne tolesnio dėstymo programa. „Maskva, 1937-ieji“ – tai „istorijos žymuo“ pagal Kantą, raktas į vieną didžiausių istorijos katastrofų, ištikusių pasaulį XX amžiuje. Milijonai tarybinių piliečių tapatino sąmonėje „prakeiktuosius 37-us metus“ su nesuskaitomomis žmonių tragedijomis. 1937 ir 1938 metai – išskirtinės mirčių datos. 1937 metais ūmai baigdavosi žmonių gyvenimas.¹ Tų metų smūgis nuvilnijo per visą šalį ir buvo juntamas toli už jos ribų. Per vienus metus buvo suimta apie du milijonus žmonių, apie 700 000 nužudyta, beveik 1,3 milijono ištremta į priverčiamą darbo stovyklas – lagerius. Ir tai vyko šalyje, jau prieš tai praradusioje baisybę žmonių, – iki tol nieko panašaus nebūta. Per Pirmąjį pasaulinį karą ir po jo kilusį pilietinį karą žuvo apie 15 milijonų Rusijos piliečių, o per kolektyvizaciją ir jos sukeltą badmetį – dar maždaug aštuoni milijonai. Tačiau 1937–1938 m. suimtų, nuteistų ir sušaudytų žmonių skaičius buvo jau kokybinis šuolis, viršijęs visas ribas.²

Tačiau 1937 metų data siaubinga ne vien dėl aukų skaičiaus. Tik maža dalis tų, kurie buvo persekiojami ir nužudyti, žinojo, už ką pateko tarp pasmerktųjų. Priekaištai ir kaltinimai būdavo neįtikėtini ir fantastiški, o dar labiau nesuvokiama tai, kad kaltinamieji juos kartojo, prisipažindavo padarę tuos nusikaltimus. Tarp jų buvo įžymių revoliucijos vadų, visame pasaulyje pagarsėjusių politikų ir diplomatų, specialistų ir vadovų, kurių verkiant reikėjo atstatomai šaliai. Visi jie buvo kaltinami rengę maištus ir pasikėsinimus, rezgę šnipų tinklus, varę kenkėjišką veiklą fabrikuose, kasyklose arba mokslo tyrimo institutuose. Tačiau netrukus bausmių vykdytojai patys tapdavo kaltinamaisiais, o kaltintojai – aukomis. Esminis klausimas, kurį ligi pat šios dienos sprendžia visi tyrinėtojai ir tikriausiai spręs dar ilgai, – kodėl, koks buvo racionalus tų įvykių pagrindas.³ Įsidėmėtina dar viena aplinkybė: anksčiau

visų dėmesys kryo į garsius revoliucijos vadus, „senosios gvardijos“ elitą, teisiamą Maskvos parodomuosiuose procesuose, o paviešinus dokumentus apie vadinamąsias „masines operacijas“, vykdytas 1937 ir 1938 metais, paaiškėjo, jog Didysis teroras buvo nukreiptas daugiausia į paprastus žmones, nepriklausančius partijai, atrinktus pagal socialinius ir etninius požymius, – jie buvo planingai žudomi.⁴

Apie tai prirašyta labai daug, sunku net aprėpti visą literatūrą tuo klausimu.⁵ Kai žlugus Tarybų Sąjungai buvo atverti archyvai, tapo prieinama begalė šaltinių ir atsirado galimybė naujais pagrindais atkurti įvykius. Tyrėjams buvo leista naudotis svarbiais partijos ir valstybės organų dokumentais ir aktais, tad ėmė aiškėti, kaip vyko diskusijos tų organų viduje, kaip formavosi nuomonės ir buvo priimami sprendimai. Remiantis žinybų statistine medžiaga jau galima tiksliau suskaičiuoti tai, ką ligi tol buvo įmanoma tik apytiksliai įvertinti arba pagrįsti spėlionėmis. Daugybė paskelbtų šaltinių leidžia analizuoti šalyje vyravusias nuotaikas, matyti, kaip visa tai suvokė partijos ir valstybės aparatas, kaip jis sprendė iškilusius centro ir provincijos konfliktus.⁶ Paviešinti pagrindiniai veikalai, atskleidžiantys svarbių organų veiklą.⁷ Iširta šimtai tūkstančių aukų istorijų, nustatyti aukų vardai, kiti duomenys, biografijos, visa tai dokumentuota ir prieinama visuomenei.⁸

Atskleisti „stalinizmo civilizacijos“ istoriją labai padėjo nauji šaltiniai – atsiminimai, dienoraščiai, filmai, ikonografijos ir architektūros kūriniai.⁹ Net jeigu į dienos šviesą iškiltų naujų sensacingų dokumentų, – o kai kuriais klausimais jų tikriausiai iškils, – vis dėlto jie vargu ar labai pakeis ligšiolinės „archyvų revoliucijos“ nubrėžtas esmines gaires. Per pastaruosius keletą metų publikuoti šaltiniai užduos pakankamai darbo visai kartai istorikų.

Pagrindinis šios knygos sumanymas visai paprastas. Jos tikslas – istoriografiškai susieti tai, kas istorijoje ir gyvenime visada ėjo kartu, bet dėl mokslo specializacijos pateko į skirtingas jo šakas. Atsparos tašku čia tapo ne dar viena tezė apie stalinizmo esmę arba jo plėtotę, o mėginimas suaktualinti momentą, aplinkybių sutapimą, kurį jau to meto žmonės suvokė kaip „istorijos ženklą“, pažvelgti į jį tarsi per prizmę. Tuo tikslu reikia iširti ir rekonstruoti įvykius ten, kur jie buvo. Jų visuma sudaro mazgą, į kurį sueina gijos, lūžį, kuriame nutrūksta linijos, konsteliaciją, kurioje vyksta galingų įtampų iškrovis. Tyrimas vyksta pagal klasikinę schemą – atsižvelgiant į laiko, vietos ir veiksmo vienovę. Įvykiai rekonstruojami pagal chronologinę seką ir susie-

„Maskvos generalinis planas“, žvilgsnis iš lėktuvo į Maskvos centrą

„Vaizdas iš viršaus – tai vienintelis taškas, iš kurio galima „vienu žvilgsniu“
aprėpti visa tai, kas vyko Maskvoje 1937 metais.“

nių pasaulėlį, į skirtingus mikropasauius, ir kartu neprarasti „visumos suvokimo“. Todėl čia atsiveria plačios perspektyvos ir žiūrėjimo ašys. Maža to, tekstu tekste, Meistro romanu apie Pilotą Jeruzalėje, Bulgakovas atskleidžia dar vieną veiksmo plotmę, kurioje jis žvelgdamas iš šalies sprendžia esminį klausimą, kaip žmogus elgiasi ekstremalioje situacijoje, – tai irgi žvilgsnis iš tolo į realią dabartį.

*...be 1937 metų Maskvos neįmanoma suprasti,
ką Europai reiškė XX amžius.*

Karl Schlögel (Karlas Šlėgelis; g. 1948 m.) – žinomas vokiečių istorikas. Pagrindinė jo tyrimų sritis – Rytų Europos istorija. Jo veikalai apdovanoti daugeliu prestižinių premijų, tarp jų – Sigmundo Freudų premija už mokslinę prozą (2004 m.), Leipcigo knygų mugės premija, skirta Europos santarvei (2009 m.). Šiuo metu K. Schlögelis dėsto Rytų Europos istoriją Europos Viadrinos universitete Frankfurte prie Oderio.

„Teroras ir svajonė. Maskva, 1937-iejį“ – monumentalus šio vokiečių mokslininko veikalas apie Tarybų Sąjungos sostinę, kai Stalino diktatūra buvo pasiekusi apogėjų. Teroras kaip koks uraganas užgriūva šalies visuomenę, suparalyžiuoja ją ir sugriauna.

K. Schlögelis kantriai ir tiksliai rekonstruoja stalininio režimo stiprėjimą ir tapsmą visuotiniu, totaliniu teroru, kuris tais lemtingaisiais 1937-aisiais sunaikino pusantro milijono žmonių. Žmonių dingimas, parodomieji teismo procesai, visuotinis skundimas, Ordžonikidzės savižudybė ir viešas laidotuvių ritualas – skaitytojui prieš akis atsiskleidžia žiauri ir absurdiška ano meto Maskvos tikrovė. Tačiau tai – tik viena istorijos pusė: teroristinio režimo šešėlyje Stalinas siekė sukurti naują visuomenę. O naujosios visuomenės centras, žinoma, – Maskva. Čia milžiniški pastatai, Tarybų rūmai ir nuostabus sportiškas naujasis jaunimas. Čia ir sovietų aukštuomenė su meno kolekcijomis, ir sovietinis Holivudas, ir žmonės, alpstantys iš bado, ir nuo prekių gausos lūžtančios parduotuvių vitrinos. Visa tai sukuria prieštarinę ir nepaprastai įspūdingą 1937 metų panoramą. Maskva, kurioje teroras neatsiejamai susipynė su svajonėmis apie idealią sovietų visuomenę, iškyla prieš akis kaip naujosios imperijos sostinė, kuri tuo metu stiprėjo ir savo smurtiną galia gerokai lėmė ir pakreipė pasaulio istoriją.

Tai įtaigi istorinė knyga, skaitytoją įtraukianti kaip trileris; skirtumas tik tas, kad visa vyko iš tikrųjų. Autorius tai įrodo cituodamas gausybę istorinių šaltinių, spaudinių, archyvinių dokumentų: nuo tų metų Maskvos telefonų knygų, laikraščių, žurnalų, kino juostų, atsiminimų iki privačių dienoraščių.

www.tytoalba.lt